

ВИСХІДНИЙ І СПАДНИЙ РІЗНОВИДИ ГРАДАЦІЙНОГО ВІДНОШЕННЯ В СЕМАНТИЧНІЙ СТРУКТУРІ СКЛАДНИХ СИНТАКСИЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ

Тетяна Спільник

Кандидат філологічних наук, доцент, професор,
кафедра фонетики та граматики,
Національна академія Національної гвардії України
61001 м. Харків, вул. Площа постання, 3, e-mail: rosinka725@gmail.com
UDC: 811.161.2'367

ABSTRACT

Spilnyk Tetiana. Ascending and descending types of gradation relationship in the semantic structure of the compound syntactic constructions

The semantic and communicative analysis of the gradation constructions in the Ukrainian language is performed in this article. The author views the main linguistic ideas of the predicative parts of compound gradation construction importance, overviews the significance of the second predicative part of gradation sentences that can be determined only with the speaker's communicative attitude. The author of this article defines that the division of gradation into ascending and descending can be possible only in the constructions with the quantitative parameter. The observations have proved that just a minor part of gradation constructions has the quantitative indicator and the key condition for all the utterances with the gradation relationship is that the first part corresponds to the criterion of necessity and the second part – to the adequacy criterion.

Key words: compound gradation sentences, the speaker's communicative attitude, ascending and descending gradation, the criterion of necessity and adequacy.

У статті здійснено семантичний і комунікативний аналіз складних градаційних конструкцій української мови. Проаналізовано погляди мовознавців на значущість предикативних частин складної градаційної конструкції. З'ясовано, що значущість другої предикативної частини градаційних речень визначається лише комунікативною позицією мовця. Встановлено, що розподіл градації на висхідну й спадну є можливим лише в тих конструкціях, де спостерігається кількісний параметр. Спостереження довели, що лише незначна частина градаційних конструкцій містить кількісний показник. Головним для всіх висловлень з градаційним відношенням між частинами є те, що їх перша частина відповідає критерію необхідності, а друга – достатності.

Ключові слова: складні градаційні речення, комунікативна позиція мовця, висхідна й спадна градація, критерій необхідності і достатності.

Складні сполучникові конструкції з градаційним відношенням між частинами у синтаксичній науці вивчено різною мірою. У більшості вітчизняних та зарубіжних синтаксичних праць ці речення знайшли окреме місце серед типів складносурядного речення. Це конструкції, на зразок: *[Похід скоро буде. Військо знову готувати.] Не тільки кінні дружини підуть, а й пішців багато візьмемо* (А. Хижняк); *Тетяна більше одмовчувалась. Жорна крутити – багато не побалакаєш, та й сама Наталка Матвіївна здавалася не зовсім щирою зі своїми порадами* (А. Дімаров).

Незважаючи на те, що складні градаційні речення неодноразово привертали увагу дослідників синтаксису, усе ж залишається низка питань, пов'язаних з особливостями згаданих конструкцій, які ще й сьогодні є вивченими з недостатньою повнотою і детальністю. Разом із тим дослідження структурних, семантичних та комунікативних особливостей

складних конструкцій з градаційним відношенням між компонентами сприяло б подальшій розробці питань структурно-семантичної та комунікативної організації складного речення.

Відомо, що терміном “градація” оперує стилістика на позначення певної стилістичної фігури – „особливого сполучення, синтаксичної побудови, що використовується для підсилення виразності висловлювання” [1, 492].

Градація як стилістична фігура утворюється розташуванням мовних елементів порядком поступового наростання або спадання їх значення, їх ваги в певному висловленні [2, 63]. У стилістичних працях зауважується, що використання у висловлюванні градації створює наростання напруження якогось мовного елемента або послаблення відповідно до стилістичного спрямування мовлення. У результаті зростає стилістичний ефект висловлення і враження від нього. Градаційна побудова мовної одиниці містить певний ряд елементів, у якому окремі складники послідовно підвищують або знижують свою емоційну силу. Через те в стилістиці розрізняють градацію висхідну та спадну. Так, при висхідній градації при якій стилістичний ефект збільшується, наростає і посилюється значення з додаванням кожного наступного компонента фігури, наприклад: *Прийшов, побачив, переміг* (Юлій Цезар); *Сонце підпливало все вище та вище* (П. Мирний). Градація низхідна, навпаки, характеризується з кожною наступною частиною зменшення значення, спадання стилістичного ефекту і враження від нього *На майдані пил спадає, Замоває річ... Вечір. Ніч* (П. Тичина) [4, 435]. У цих висловленнях специфічною є інтонація, яка буває висхідною або спадною [2, 63].

Висхідна і спадна градація диференціюється як наростання та розрядка. Фігура наростання створюється шляхом поєднання співвідносних значень у тексті, за якого наступне значення характеризується більш високим, ніж у попереднього, ступенем якості, інтенсивністю ознаки чи взагалі так чи інакше перевищує попереднє. Оскільки мова йде про співвідносні значення, то передбачається, що ці значення є одноплановими. Розрядкою ж називають будь-яке відхилення від розташування значень за принципом наростання – несподіване послаблення чи зниження елемента, який розміщений за сильним чи так званим “високим” елементом.

Таким чином, у стилістичних працях було визначено сутність градації як певної мовної фігури, що містить ряд елементів, які або послідовно підвищують, або послідовно знижують свою емоційно-експресивну силу. Цю відмінність було закріплено в поняттях висхідної і спадної градації.

На певному етапі синтаксичних досліджень поняття градації як певного відношення між елементами згаданого роду було перенесено на відношення, яке виникає між частинами складних конструкцій, що називалися приєднувальними. У зв'язку з цим до конструкцій цього типу було застосовано термін “градаційні”.

Як і в стилістиці, в окремих працях із синтаксису розрізняють градацію висхідну та спадну. Виділяючи два різновиди градації, дослідники беруть до уваги те, у який спосіб розташовані мовні елементи у висловлюванні: у порядку наростання чи спаду їх семантичних або емоційно-експресивних якостей [10, 365; 5, 239].

У синтаксичних працях, присвячених описові складних градаційних речень, існує суперечність стосовно того, який різновид градації виражений у цих реченнях: висхідний чи спадний. Так, наприклад, В.А. Белошапкова, розподіляючи складні градаційні речення на власне градаційні та підсилювальні, зауважує, що в обох різновидах градаційних речень частини утворюють “висхідний градаційний ряд” [3, 679-680]. Ф.І. Серебряна висловлює думку, що в градаційних реченнях залежно від семантики сполучників компоненти можуть бути розташовані не тільки в порядку збільшення їх значущості, але й зменшення. У згоді з цим градацію поділяють на висхідну та спадну [6, 89 – 93].

Подолати різнотлумачення в поглядах на поняття висхідної і спадної градації в досліджуваних реченнях, а також дати несуперечливе пояснення їх синтаксичної сутності можна лише завдяки багаторівневному аналізу цих конструкцій з боку їх форми, семантичної структури й комунікативної організації. Деякі результати пошуків у цьому напрямку й запропоновані в статті.

У зв'язку з тим, що не існує єдиного погляду на поняття висхідного і спадного різновиду градаційного відношення в досліджуваних синтаксичних конструкціях, метою статті є семантико-комунікативний аналіз значення градації в складних синтаксичних конструкціях української мови. Для досягнення цієї мети ставляться завдання:

1. Описати комунікативну організацію складних градаційних висловлювань.
2. Довести, що значущість другої предикативної частини визначається комунікативною позицією мовця.

Усе це визначає актуальність дослідження, об'єктом якого є мовні конструкції, що виражають значення градації. Предметом аналізу є семантико-комунікативна організація складних конструкцій, між компонентами яких виникає градаційне відношення.

Дослідження довело, що співвіднесеність змісту першої й другої предикативних частин градаційних речень стосовно їхньої значущості можна виявити за критеріями *необхідності* і *достатності*. Саме ці критерії дозволяють схарактеризувати сутність градаційного відношення.

Аналіз градаційних речень свідчить про те, що комунікативною метою мовця є відобразити певну ситуацію дійсності й донести до слухача її сутність, свої думки стосовно неї, певну ідею. Для того щоб здійснити свій комунікативний намір, мовець прагне зробити висловлювання семантично довершеним, тобто таким, зміст якого цілком задовольняв би згаданій комунікативній потребі. Використовуючи структуру складного речення, мовець поступово наближається до своєї мети: спочатку, у першій предикативній частині, він подає зміст, *необхідний* для розуміння висловлювання в цілому. Разом із тим цей зміст, з погляду мовця, хоча й містить необхідну інформацію, усе ж не є *достатнім* для реалізації його задуму. Виразним свідченням цього є перша частина градаційних сполучників таких, як *не тільки, не лише*: вона утворюється на основі модальних часток *тільки, лише*, які мають обмежувальне значення, а разом із заперечною часткою *не* формують значення недостатності щодо змісту предикативних частин, що їх містять. Уживання *не тільки, не лише* в першій частині градаційних речень є свідченням того, що нею не вичерпується зміст усього висловлювання – загальний зміст висловлювання обмежується значенням першої частини. Тому вживання в цій частині *не тільки, не лише* слід визнати своєрідним сигналом наявності у висловлюванні другої частини як такої, що забезпечить його змісту достатність. Її уводить друга частина сполучників *а й, але й, а*, наприклад: *Може, ті дні, місяці непевності, безрадности та водночас і якихось прихованих одкровенень помогли їм не тільки передати згодом людям могутнє видовище незнаних подвигів, але й самим ніби вирости серцем, вразливістю і відповідальністю перед світом* (П. Загребельний); *[Коли зважити на те, що] не лише метал лився на цьому заводі, а й різні деталі та машини вироблялися, [то по суті весь Новотуржанськ на них трудився]* (Ю. Збанацький); *Треба, щоб ця дівчина сьогодні не тільки слухала бригадирів повчання, а сама бралась за книгу, за науку [і на полі ставала дослідником, а не тільки робочою силою]* (М. Стельмах).

У світлі описаного підходу до розуміння ролі кожної з предикативних частин у складі градаційного висловлювання стає зрозумілим, що немає сенсу порівнювати зміст першої й другої частин з позиції того, яка з них є основною й більш важливою, а яка – додатковою і тому менш важливою. Таке порівняння можливе тоді, коли зміст першої і другої частин розглядається поза межами висловлення в цілому, узяті окремо. У такому разі фонові знання дозволяють носієві мови порівняти їхній зміст й оцінити другу частину як більш або менш значущу. Іншими словами, змістова значущість першої і другої частин можуть оцінюватися по-різному. Однак мовець, об'єднуючи ці частини відношенням приєднання, градації, не ставить за мету порівняти їх з боку змістової значущості, його задум полягає в іншому. Позначаючи першу частину як необхідну, але недостатню для розуміння його задуму, мовець надає другій частині того додатку, що забезпечує інформативну достатність висловлення в цілому. Отже, перша й друга частини співвіднесені в структурі досліджуваних речень, з погляду мовця й відповідно до його комунікативного завдання, як *необхідна* і *достатня*, що й забезпечує виникнення між ними градаційного відношення.

Розуміння градації як семантичної категорії, яка формується під впливом комунікативних ознак, долає суперечність у тлумаченні другої частини в змісті досліджуваних речень як такої, що може характеризуватися більшою або меншою значущістю порівняно з першою частиною. Її зміст, як було доведено, відповідає критерію достатності, тоді як зміст першої частини є лише необхідним для правильного розуміння висловлення. Семантико-комунікативний підхід до аналізу градаційних конструкцій уможлиблює також розв'язання питання про два різновиди градації: висхідної та спадної. Викладена в роботі концепція дозволяє твердити – незалежно від того, у якому напрямі розташовані лексеми – “наростання чи спадання їх семантичних якостей” [10, 365], градаційні конструкції будуються відповідно до критерію необхідності й достатності, оскільки для мовця побудова висловлення в градаційному ключі завжди є наближенням до комунікативної мети. Розподіл градації на висхідну й спадну має сенс стосовно тих випадків, коли висловлення відображає явища, сумісні з кількісним уявленням про них, у тому числі й вимірюваних за допомогою одиниць виміру.

Цю думку доводить аналіз складних градаційних висловлень, частини яких співвіднесені за кількісним параметром. Як правило, у градаційних конструкціях предикатні лексеми й інші розташовані в порядку збільшення їх семантичних якостей. Так, у конструкціях *З першого класу я вчився в Андрія Кіндратовича і дуже звик до нього за чотири роки – та що там звик, просто як батька рідного полюбив, та й усі наші учні його любили – було за що!* (В. Єніна); *[А незабаром Володя наш став справжнім солдатом.] Не тільки ми втрьох – усі солдати нашої роти полюбили Володю і прозвали його старшим кашоваром* (Є. Кравченко) семантична різниця між суб'єктними лексемами в предикативних частинах має кількісний характер, а саме відбувається перехід від малої кількості до більшої: *я; ми втрьох* (мається на увазі – мало) – *усі учні; усі солдати нашої роти* (мається на увазі – багато).

У порядку збільшення своїх семантичних особливостей розташовані предикатні лексеми в такому реченні, як *[Гонтар ішов мовчки.] Подібні карнавали йому не тільки не подобались, вони драгували його* (Я. Баш). У першій предикативній частині лексема *не подобались* має значення “викликати антипатію, справляти на когось неприємне враження”, тоді як у другій частині лексема *драгували* означає “викликати почуття незадоволення, досади, гніву, злості” [7, 409]. Таким чином, у реченні відбувається перехід від меншого ступеня вияву емоційного сприйняття дійсності до більшого. У другій предикативній частині цього речення є позиція для другої частини парного сполучника, яка може бути замінена елементом *більше того*, пор.: *Подібні карнавали йому не тільки не подобались, більше того, вони драгували його*.

Подібним є розташування предикатних лексем також у реченні [Огнянов бачив, що його впізнали.] Йому було це дуже *неприємно*, до того ж, і обличчя, і нахабні манери корчмаря йому були просто *противні* (І. Вазов), де спостерігається збільшення інтенсивності вияву ознаки. У реченні предикатна лексема першої частини *неприємно* означає “те, що викликає почуття незадоволення” [8, 294], а предикатна лексема другої частини *противний* має значення “неприємний, огидний, який драгує когось” [9, 631], тобто лексема противний включає до свого значення сему неприємно.

Отже, у градаційних реченнях лексеми в предикативних частинах можуть бути розташовані в порядку зростання їх семантичних особливостей, але не тільки. Існують градаційні речення, у яких предикатні й інші лексеми в складі першої і другої предикативних частин розташовані в порядку зменшення їх семантичних особливостей. Ілюстрацією до цього може слугувати речення: *[Охорону вашої особи теж беру на себе, – не розгубився Романенко. – Якщо дозволите, звичайно.] Усі сприйняли те за жарт, та й сам він вважав тоді, що жартує, – [надто просто і невимушено тримав себе в жіночому колі]* (Д. Міщенко), де в основі розрізнення лексем на позначення суб'єктів лежить кількісний показник, зокрема в предикативних частинах відбувається перехід від більшої кількості до меншої. Разом із тим друга частина цього висловлення не втрачає, а, навпаки, набуває ознак достатності. Це пов'язано з тим, що відображується в ній ситуація відбувається всупереч очікуваному. У першій частині висловлення мовець повідомляє про те, як сприйня-

ли слова всі там присутні. Мовець розуміє, що інформація в цій частині є необхідною, але невичерпною, оскільки нічого не говориться про те, як поставився до своїх слів сам герой. На думку мовця, інформативний зміст другої частини і буде так званою “останньою краплиною”, яка довершить його висловлення. Таким чином, не зважаючи на те, що лексеми на позначення суб’єктів у предикативних частинах розташовані в порядку зменшення їх семантичних властивостей, друга частина є тим достатнім компонентом, що дозволяє мовцеві виконати поставлене комунікативне завдання.

Перехід від більшого ступеня вияву ознаки до меншого спостерігається також у реченні [Звідси, від околиці села, починається Змієва гать, якою через бездонні твані пролягала єдина з боку Острополя придатна для перевозу дорога в глиб лісів.] Коли гатили болото, зміюччя, переповідають, аж кишіло під ногами, та й тепер грубезні гадюки раз по раз кільчаться на осонні, – того й назва (О. Лук’яненко), однак це не заважає другій предикативній частині функціонувати у висловленні як достатній. Статус достатності вона набуває завдяки тому, що її інформативний зміст є неочікуваним, що й дозволяє мовцеві реалізувати його задум адекватно і якнайвиразніше відобразити ситуацію, показати її у всій повноті: оскільки болото гатили давно (на це вказує лексема переповідають, тобто сам автор висловлення цього не бачив, а лише чув), за логікою змії мали б зникнути, але до цього часу вони там ще з’являються. Зміст першої частини цього речення вже пояснює назву місцевості, але, з погляду мовця, цього недостатньо. Він має інформацію, яку, на його думку, необхідно додати, щоб пояснити слухачеві походження назви. Саме ця інформація є додатковим свідченням, що назва місцевості обрана не випадково, що вона є вмотивованою. Мовець вважає, що інформація про те, що змії всупереч очікуваному ще з’являються, є більш сильним аргументом на користь його думки. Цей незаперечний аргумент і відповідає критерію достатності. Тому немає сенсу порівнювати висхідну-спадну градацію, оскільки йдеться не про зменшення вияву інтенсивності ознаки, а про особливості ситуації, про стійкість цієї ознаки. Саме вона мотивує назву місцевості. Що ж до порядку розташування лексем у предикативних частинах, то він залежить від позамовних чинників, від характеру відображуваної ситуації.

Аналіз дібраного мовного матеріалу довів, що розподіл градації на висхідну та спадну обмежений певною частиною конструкцій, які її виражають. Як було показано, у граційному висловленні мовець поступово наближається до поставленої комунікативної мети. Таке наближення є можливим як через висхідний різновид градації, так і через спадний. Формування градації як висхідної або спадної пов’язане з різним типом лексико-семантичного оформлення предикативних частин градаційних конструкцій. На відміну від висхідної, спадна градація стає зрозумілою лише через співвіднесеність першої і другої частини за кількісним параметром: вона не може бути виражена поза ним, тоді як для висхідної ця ознака є нерелевантною. Тому розподілити всі конструкції за згаданим параметром не можливо, а протиставлення градації висхідної і спадної не охоплює всього масиву складних градаційних конструкцій. Ознакою ж, яка властива всім градаційним конструкціям незалежно від того, до якого різновиду вони належать, є те, що їх частини відповідають критерію необхідності/достатності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М.: Сов. энцикл., 1966. – 608 с.
2. Ващенко В. С. Стилїстика речення в українській мові / В. С. Ващенко. – Дніпропетровськ, 1968. – 158 с.
3. Грамматика современного русского литературного языка / Отв. редактор Н. Ю. Шведова. – М.: Наука, 1970. – 768 с.
4. Мацько Л. І., Сидоренко О. М., Мацько О. М. Стилїстика української мови: Підручник / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько. – К.: Вища шк., 2003. – 462 с.
5. Пономарів О. Д. Стилїстика сучасної української мови: підручник / О. Д. Пономарів. – К.: Либідь, 1992. – 248 с.

6. Серебряная Ф. И. К вопросу о структуре градационного ряда / Ф. И. Серебряная // Русский язык в школе. – 1972. – №2. – С. 89-93.
7. Словник української мови [В 11 т.] – К.: Наук. думка, 1974. – Т.2. – 552 с.
8. Словник української мови [В 11 т.] / За ред. В. О. Винник, Л. А. Юрчук. – К.: Наук. думка, 1971. – Т.5. – 840 с.
9. Словник української мови [В 11 т.] / За ред. В. О. Винник. – К.: Наук. думка, 1977. – Т.8. – 928 с.
10. Сучасна українська літературна мова. Стилїстика / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1973. – 588 с